

TURKISTONDA BOSHQARUVNI MAHALLIYLASHTIRISH VA TUROR RISQULOVNING DAVLATCHILIK ISLOHOTLARI

Qandov Bahodir Mirzayevich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrası dotsenti

LOCALIZATION OF GOVERNANCE IN TURKESTAN AND STATE REFORMS OF TUROR RYSKULOV

Kandov Bakhadir Mirzaevich, Chirchik State Pedagogical University Associate Professor of the Department of "National Idea, Fundamentals of Spirituality and Legal Education"

ЛОКАЛИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ РЕФОРМЫ ТУРОРА РЫСКУЛОВА

Кандов Бахадир Мирзаевич, доцент кафедры «Национальная идея, основы духовности и правового воспитания» Чирчикский государственный педагогический университет

<https://orcid.org/0009-0002-1923-2138>

e-mail:
kandov1976@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada T.Risqulovning Turkiston ASSRdagi siyosiy va tashkilotchilik faoliyatini, xususan Turkistonda boshqaruv tizimidagi qayta tashkil etish ishlarini arxiv hujjatlari va manbalar asosida yoritilgan. Maqolada Turkistondagi boshqaruv organlarida mahalliy xalq vakillarining ishtirok darajasi, davlat apparatini qisqartirish va uni mahalliy hayotga yaqinlashtirish, kadrlar masalasi va markazlashtirish muammolari tahlil qilingan. Turkiston tarixida boshqaruvni mahalliyashtirishning ilk modellaridan biri sifatida Risqulovning islohotlarini tahlil qilish orqali nafaqat o‘sha davr voqeligini ochib berish, balki bugungi davlat boshqaruvi tizimi uchun ham muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: Turor Riskulov, Turkiston, “milliy ziyolilar”, “milliy kommunistlar”, xalq xo‘jaligi, mahalliyashuv, boshqaruv organlari, mahalliy xalq vakillari.

Abstract: The article examines the political and organizational activities of T. Ryskulov in the Turkistan ASSR, in particular, the reorganization of the administrative system of Turkistan based on archival documents and sources. The level of participation of the local population in the work of the governing bodies of Turkistan, the reduction of the state apparatus and its approximation to local life, personnel issues and centralization problems are analyzed. The analysis of Ryskulov's reforms, which are one of the first models of local government in the history of Turkistan, allows not only to reveal the realities of that period, but also to draw important conclusions for the modern system of public administration.

Keywords: Turor Riskulov, Turkistan, “national intelligentsia”, “national communists”, national economy, localization, authorities, representatives of the local population.

Аннотация: В статье рассматривается политическая и организаторская деятельность Т.Рыскулова в Туркестанской АССР, в частности, реорганизация административной системы Туркестана на основе архивных документов и источников. Анализируются уровень участия местного населения в работе органов управления Туркестана, сокращение государственного аппарата и его приближение к местной жизни, кадровые вопросы и проблемы централизации. Анализ реформ Рыскулова, являющихся одной из первых моделей местного управления в истории

Туркестана, позволяет не только раскрыть реалии того периода, но и сделать важные выводы для современной системы государственного управления.

Ключевые слова: Турор Рискулов, Туркестан, «национальная интеллигенция», «национал-коммунисты», народное хозяйство, локализация, органы власти, представители местного населения.

KIRISH. XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlar, mustamlakachilik tizimining murakkab oqibatlar va milliy ozodlik harakatlarining kuchayishi mahalliy siyosiy elita, jumladan, Turor Risqulov kabi yirik davlat arboblarning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Turor Risqulov faoliyati aynan shunday tarixiy murakkab sharoitda boshlanib, u nafaqat Turkistonning siyosiy-iqtisodiy taraqqiyotiga, balki boshqaruv tizimidagi islohotlar orqali xalqning siyosiy ongi va mustaqillik g'oyalarining shakllanishiga katta hissa qo'shdi.

Turkistonda bolsheviklar tomonidan o'rnatilgan sovet rejimi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatidan oshib tushdi[1,164-171]. Mustamlakachilik davrida Turkiston o'lkasining boshqaruv tizimida mahalliy xalq manfaatlarini e'tibordan chetda qolgan, boshqaruv markazdan kelgan kadrlar tomonidan amalga oshirilgan va bu holat xalq bilan davlat o'rtasida uzoqlikka sabab bo'lgan. Turor Risqulov aynan shu muammoni yechish, mahalliy xalqni davlat boshqaruviga faol jalb qilish, idoralarning xalq ehtiyojlariga yaqinlashtirilishi uchun izchil harakat qilgan.

Ushbu kichik tadqiqot orqali Turor Risqulovning davlatchilik faoliyati yanada chuqurroq o'rganiladi, uning ilmiy-amaliy faoliyati tarixiy voqelik bilan uyg'unlashgan holda tadqiq qilinadi va bu orqali uning merosi bugungi kun uchun ham dolzarb ekani yana bir bor isbotlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Turkiston milliy kommunistlar faoliyati mavzusi o'rganuvchi tarixiy adabiyotlar sirasiga sovet hokimiyati yillarida yaratilgan tadqiqotlar, chop etilgan maqola, risola va monografiyalar kiradi. Bularga: G. Safarov, N. Borisov, T. Risqulov, F. Xo'jayev, P. Alekseyenkov, S. Xo'janov, N. To'raqulov, R. Inog'omov, P. Galuzo singari davlat va siyosat arboblarning turli kitoblarida hamda sovet hokimiyatining keyingi o'n yilliklarida chop etilgan tadqiqotlarda mazkur muammoning ba'zi jihatlari yoritilgan.

Mustaqillik yillarida yaratilgan R. Rajapova, R. Murtazayeva, R. Abdullayev, S. A'zamxo'jayev, D. Bobojonova, Q. Rajabov, A. Golovanov, R. Shamsutdinov, D. Ziyayeva, B. Hasanov, M. Haydarov, X. Yunusova va boshqa tarixchilarning tadqiqotlari kiradi. Shuningdek, O'zbekistondagi yirik tarixchi olimlar tomonidan tayyorlangan turli kollektiv monografiyalar[2] va fundamental tadqiqotlarda hamda turli darsliklar va ma'lumotnomalarda Turkistonda milliy kommunistlar faoliyatining ba'zi jihatlari ko'rsatilgan.

MUHOKAMA. T. Risqulov Turkiston Xalq Komissarlari Soveti raisligiga saylanganidan keyin boshqa yirik tadbirlar qatorida davlat boshqaruv apparatini qisqartirish, uning uyg'un ishlashini ta'minlash masalasiga ham e'tibor qaratdi. 1922-yil kuzida respublikaning turli darajadagi boshqaruv apparatida 110 ming kishi xizmat qildi. 1922-yil dekabrda respublika tashkilotlari va komissarliklarining shtatlari qayta tasdiqlandi. T. Risqulov boshchiligidagi Turkiston shtabi komissiyasi 1923-yil 1-yanvardan boshlab respublika boshqaruv apparatida xodimlar sonini 11170 kishi etib belgiladi[3].

Davlat apparatini qisqartirish bilan bir qatorda uning malakasini oshirish va mahalliyashtirish dolzarb masalaga aylandi. Davlat apparatini Turkistonning o'ziga xosligi va aholisining turmush sharoitiga moslashtirish zarur edi. Aparat tarkibiga mahalliy xalqlarning tilini, urf-odatlarini, iqtisodiy sharoitlarini yaxshi biladigan va shu xususiyatlarni hisobga olgan holda boshqaruvni amalga oshira oladigan xodimlar kiritilishi kerak edi. Kadrlarning milliy tarkibi ham alohida rol o'ynadi. Turkiston ASSR Markaziy ijroya qo'mitasi (Turkkomitet)ning 1923 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, Turkistonda jami 7200 ming kishilik 20 dan ortiq millat vakillari yashagan. Ulardan: o'zbeklar – 3.384 ming (47%), qozoqlar va qirg'izlar – 2.232 ming (31%), ruslar – 720 ming (10%), turkmanlar – 360 ming (5%) va boshqalar – 504 ming (7%) [4]. Turkistonda milliy masalaning asosiy masalalaridan biri turli millat vakillarining davlat boshqaruviga qay darajada

kiritilganligi edi. 1923-yilda respublika miqyosida partiya xodimlarining soni 252 kishini, viloyat miqyosida 518 nafarni, okrug miqyosida 486 nafarni, umumiy soni esa 1256 kishini tashkil etdi[5, 77]. Ularning millatiga ko'ra aniqlanganda quyidagi xulosalar chiqarildi: ruslar – 745, yahudiylar – 79, boshqa yevropaliklar – 88, o'zbeklar – 141, qozoqlar va qirg'izlar – 70, turkmanlar – 21, tojiklar – 16, tatarlar – 64, boshqalar – 23 kishi. O'sha paytda viloyat aholisining 10 foizini tashkil qilgan yevropaliklar respublika partiya xodimlarining 60 foizga yaqinini tashkil qilgan. Partiya xodimlarining umumiy sonining 76,2 foizi yevropaliklar, 27,4 foizi esa mahalliy yoki butunlay mahalliy aholi edi. Mahalliy aholi orasida: o'zbeklar 41%, qozoqlar va qirg'izlar 20%, tatarlar 18%, tojiklar 8% edi. Respublika markaziy partiya organlari va muassasalarida 85,7% yevropalik ishchilar, 14,3% esa mahalliy yoki butunlay mahalliy aholi edi[5, 78].

Bu ma'lumotlar respublika partiya tashkilotlari boshqaruv organlarida mahalliy aholi vakillarining yetarli darajada emasligini ko'rsatadi; respublika kengashlari va iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv organlarida ham shunday holat kuzatildi. Shuning uchun boshqaruv organlarini mahalliyalashtirish katta ahamiyatga ega edi.

NATIJALAR. Davlat boshqaruvi apparatini qisqartirish, safarbar qilish va mahalliyalashtirish maqsadida T.Risqulov Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Sovetining 1923-yil 17-yanvardagi 14-sonli "Sovet muassasalarini safarbar etish to'g'risida"gi qarorini kiritdi [6]. Qarorga ko'ra, respublika xalq komissarliklari va tashkilotlari, agar imkon bo'lsa, ikki hafta ichida ularning sonini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldilar. Shunday qilib, Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti faoliyati ko'lamini kundan-kunga kengayib bordi, bu esa T.Risqulovni o'z faoliyatini qayta tashkil etishga undadi. 1923-yil 20-fevralda T.Risqulov imzolagan "Xalq Komissarlari Soveti qoshida Kichik Kengash tuzish to'g'risida"gi 40-sonli qaror e'lon qilindi. Qarorga ko'ra, Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti qoshida Katta va Kichik Kengashlar tuzildi. Kichik Kengashning vazifalari quyidagilardan iborat edi: a) Katta Kengash muhokamasiga kiritilgan barcha masalalarni ishlab chiqish va ularga dastlabki huquqiy izoh berish, masala yakuniy qabul qilingandan keyin esa – uning bajarilishini nazorat qilish; b) barcha xalq

komissarliklari va tashkilotlari Markaziy Qo'mitasiga yuborilgan hisobot va hujjatlarni qabul qilish va ularni dastlabki muhokamadan keyin Katta Kengashga taqdim etish; v) muddatidan oldin tayyorlangan hujjatlar va hisobotlarni qaytarish va boshqa masalalarni hal qilish.

Kichik Kengashning tarkibi Katta Kengash tomonidan tasdiqlanadi. Katta Kengash yakuniy muhokamadan keyin Kichik Kengash tomonidan tayyorlangan barcha rezolyusiya va qarorlarni tasdiqlaydi [7].

1923-yil 21-fevralda T.Risqulov Turkiston ASSR Markaziy ijroya qo'mitasi raisligidagi Kichik majlisida Xalq Komissarlari Soveti Kichik Sovetini tuzish masalasi haqida ma'ruza qildi. Nodirboy Aytakov (rais), a'zolari – Azarx, M.Biserov, B.Aralboyev va A.S. Kiselevlardan iborat Xalq Komissarlari Sovetining Kichik Soveti tuzildi. Yig'ilishda T.Risqulov Xalq Komissarlari Soveti huzuridagi Moliya qo'mitasini tashkil etish va Ichki savdo xalq komissarligini tuzish masalalari to'g'risida ma'ruza qildi. Moliya qo'mitasini Xalq Komissarlari Soveti raisi T.Risqulov, o'rinbosari – N.Paskuskiy, a'zolari – N.Aytakov, Ilev, Hamitxonovlar tasdiqladilar. Yangi tayinlangan ichki savdo xalq komissari lavozimiga N.Paskuskiy, muovini - Rozental, a'zosi – Hamitxonov tasdiqlandi[8]. T.Risqulov boshchiligida Xalq Komissarlari Sovetida amalga oshirilgan bu qayta tashkil etish chora-tadbirlari boshqaruv apparati faoliyatini yanada muvofiqlashtirishga sezilarli yordam berdi.

T.Risqulov Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti faoliyatini takomillashtirish uchun uning markaziy boshqaruv apparati tarkibida turli komissiya va qo'mitalar tashkil etib, ularga rahbarlik qilish uchun malakali mutaxassislarni tayinladi. Masalan, 1923-yilda Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti tarkibida quyidagi komissiya va qo'mitalar faoliyat ko'rsatgan: Turkiston Xo'jalik Sovetining Hakamlik komissiyasi; Uy-joy masalasi bo'yicha komissiya; Qozoq va qirg'iz qochqinlarini Xitoyga qaytarish komissiyasi (1923-yil 23-aprelda tuzilgan). Rais – S.Asfandiyorov); Davlat apparati ishini nazorat qilish komissiyasi; Respublikani rayonlashtirish komissiyasi (1923-yil 27-noyabrda tuzilgan. Raisi T.Risqulov); Moliya qo'mitasi (1923-yil 21-fevralda tuzilgan. Raisi – T.Risqulov); Ittifoq va respublika qonunlari, kodekslari, qarorlari va

farmoyishlarini mahalliy tillarga tarjima qilish, tuzish va nashr etish komissiyasi (tarkibida H.Do'smuhamedov); Olimlar hayotini yaxshilash komissiyasi; Rasmiy hujjatlarni mahalliy tillarga tarjima qilish komissiyasi (1923-yil 15-avgustda tuzilgan. Raisi - V.Kusherbayev). Bularidan tashqari hukumat tarkibida 30 ga yaqin turli komissiya va qo'mitalar ishlagan[9].

T.Risqulovning tashkilotchilik iste'dodi tufayli Turkiston Xalq Komissarlari Soveti ancha ixcham, muvofiqlashtirilgan va malakali ish apparatiga aylandi. Xalq Komissarlari Soveti respublika xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishni boshqarish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Toshkentda 1923-yil 11-16-mart kunlari bo'lib o'tgan Turkiston kommunistik partiyasi (TKP)ning VII syezdida T.Risqulov partiyasiz yoshlar o'rtasidagi ishlar to'g'risida ma'ruza qildi[10, 1-17]. 1923-yil 16-martda Turkiston kommunistik partiyasi Markaziy Komitetining Plenumi Ijroiya byurosining yangi tarkibini tasdiqladi. Unga: Y.Aliyev, O.Jandosov, SH.Islomov, D.Manjara, T.Risqulov, V.Solovyev va M.S.Epshteyn, S.Asfandiyorov, Aleksandr Moiseyevich Rozenblyum va Aron Abramovich Sexer nomzodlar etib saylandi. M. Epshteyn Turkiston kommunistik partiyasi Markaziy Komiteti kotibi etib tasdiqlandi[11, 316].

T.Risqulov 1923-yil 17-25-sentabrda Moskvada bo'lib o'tgan RK(b)P 12-s'ezdi ishida qatnashdi va I.V.Stalinning milliy masala bo'yicha ma'ruzasi muhokamasida ma'ruza qildi. Bu davrda yangi iqtisodiy siyosat kuchayib borardi. Erkin savdoning o'rnatilishi munosabati bilan tovar-pul munosabatlari jadal rivojlandi. Bu esa iqtisodning tiklanishiga to'siqlar tug'dirdi, hali milliy ishchilar sinfi shakllanmagan, aholisi asosan dehqonlardan iborat bo'lgan respublikalarda mustamlakachi unsurlarning tiklanishi uchun sharoit yaratildi. Binobarin, T.Risqulov milliy masalani hal etishda iqtisodiy mexanizmlardan foydalanish lozimligini, "milliy masala... kundalik xo'jalik va sovet qurilishida, xo'jalikda, xo'jalik masalalarini hal etishda yotadi"[12, 551], deb ta'kidladi.

T.Risqulov iqtisodiy siyosatga alohida e'tibor beradi. "Alohida jihat, - deydi u, - ishlab chiqarishni xomashyo manbalariga yaqin joyda joylashtirish... Bunday sharoitda ishlab chiqarishni mahalliy hududlarga o'tkazish iqtisodiy rayonlashtirish tamoyiliga to'g'ri keladi". T.Risqulov ma'ruzasida

quyidagi beshta taklif bor: *birinchidan*, ittifoq va respublikalar o'rtasidagi munosabatlarni ularga alohida huquqlar berish orqali qonuniylashtirish; *ikkinchidan*, millatlararo munosabatlarni huquqiy tartibga solish bo'yicha maxsus vakolatlarga ega "millatlar palatasi"ni tashkil etish; *uchinchidan*, milliy masalaning yechimini iqtisodiy mexanizmga asoslash; *to'rtinchidan*, rejalashtirishda tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarini xom ashyo manbalariga yaqinroq joylashtirish, chunki bu chora, bir tomondan, mahalliy milliy ishchilar sinfini shakllantirsa, ikkinchi tomondan, mahsulot tannarxini pasaytirib, iqtisodiy jihatdan samarali foyda olishni ta'minlaydi; beshinchidan, iqtisodiy rayon (respublika)ning yagona iqtisodiy tizimi shakllantiriladi va bu shahar va qishloq, ishchilar sinfi va dehqonlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlagani uchun ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichdir.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Turor Risqulovning Turkiston Xalq Komissarlari Soveti raisi sifatida olib borgan faoliyati, xususan davlat boshqaruvini mahalliyalashtirish va tub aholini siyosiy jarayonlarga jalb etishga qaratilgan say-harakatlari mukammal tahlil qilish hozirgi vaqtda ham dolzarbdir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Risqulov rahbarligidagi islohotlar o'z vaqtidagi eng ilg'or boshqaruvchilik konsepsiyalaridan biri bo'lgan va mahalliy siyosiy elitaning shakllanishida katta o'rin tutgan.

Turor Risqulovning davlatchilik islohotlari, xalqni boshqaruvga jalb etish borasidagi siyosiy faoliyati va boshqaruvda mahalliylik tamoyilini ilgari surishi nafaqat o'sha davr, balki bugungi kunda ham dolzarb va o'rganilishi zarur bo'lgan masalalar qatoridadir. Uning ilmiy va amaliy tajribasi, milliy siyosiy merosi mamlakatimizda boshqaruvni takomillashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish va demokratik institutlarni mustahkamlash yo'lida muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rajabov Q. O'zbekiston 1917-1924 yillarda: mustabid sovet tuzumining qaror topishi // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 12. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – B. 164-171.
2. Qandov Bahodir Mirzayevich. Turkistonda kadrlarni mahalliyalashtirish siyosatida Turor

- Risqulovning roli (XX asrning 20-30-yillari). // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti jurnali. № 12. – Buxoro: 2024. – 60-65 betlar.
3. Туркестанская правда. – Ташкент, 27 марта 1923. № 64 (355). – С.2-6.
4. Известия (Москва). 3 ноября 1923. № 251.
5. Отчет СК КПТ с VII съезда по VIII-ой съезд КПТ. – Т., 1923. – С.77.
6. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1145-ish, 11-varaq.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1152-ish, 63-varaq.
8. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-17-fond, 1-ro‘yxat, 323-ish, 64-varaq.
9. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-25-fond, 1-ro‘yxat, 1171-ish, 108-varaq orqa beti.
- Коммунистическая партия в резолюциях и решениях съездов и конференций. – С. 256 – 257.
10. Бюллетень ВИИ краевого съезда КПТ. № 8. – Т., 1923. – С.1-11, 15-17.
11. Образование и деятельность КПТ (Летопись событий). – Т., 1968. – С.316.
12. Двенадцатый съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 г. Стен, отчет. – М., 1968. – С.511.
13. Qandov Bahodir Mirzayevich. Atoqli davlat va jamoat arbobi Turor Risqulovning turkiston iqtisodiyotining integratsiyalashuvi sohasidagi tashabbuslari. TAMADDUN NURI JURNALI. 10, 61 (Okt.2024),103–106.
DOI:<https://doi.org/10.69691/q8me2070>

